

De electorale cultuur van de sociaaldemocraten, 1918-1940*

Harm Kaal

De arbeidersklasse kan haren strijd om verheffing en bevrijding van al wat haar onder de heerschappij van het kapitalisme neerdrukt niet voeren zonder het bezit en gebruik der politieke rechten: het recht van vereeniging en vergadering, de vrijheid van denken, spreken en schrijven en om het geschrevene in druk te verspreiden, en het kiesrecht. Welk van deze rechten het belangrijkste is, valt moeilijk te zeggen. Maar in één voornaam opzicht spant het kiesrecht de kroon. Dat is het toch het recht van den burger, om hen mede te kiezen, die de wetten maken en de regeering bij de uitvoering der wetten kontroleeren.

Zo opent de in 1910 gedrukte brochure *Wat ieder weten moet. Handleiding in den kiesrechtstrijd*, uitgegeven door de perscommissie van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP).¹ Het algemeen kiesrecht stond al vanaf het begin op de agenda van de vroege socialistische beweging in Nederland.² Begin jaren 1890 wenste Pieter Jelles Troelstra geen bijdrage te leveren aan de strijd voor een geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht, zoals dat door progressieve liberalen en gematigde socialisten werd voorgestaan, maar nam hij alleen met algemeen kiesrecht genoegen.³ Voor hem was het algemeen kiesrecht een stap op weg naar een socialistische samenleving. De socialisten die zich rond Ferdinand Domela Nieuwenhuis hadden verzameld, keerden zich daarentegen af van deze parlementaire route naar de socialistische heilstaat. Zo groeide rond 1894 de strijd voor algemeen kiesrecht uit tot een onderscheidend speerpunt van de in dat jaar opgerichte

---

* Dit artikel is deels gebaseerd op eerdere publicaties: H. Kaal, 'Constructing a Socialist Constituency. The Social-Democratic Language of Politics in the Netherlands, c. 1890-1950', *Archiv für Sozialgeschichte* 53 (2013) 175-202 en H. Kaal, 'Appealing to the Female Vote. Dutch Political Parties and the Approach of Women Voters in General Election Campaigns, c.1922-1980', *Women's History Review* 24 (2015) 776-808.

¹ *Wat ieder weten moet. Handleiding in den kiesrechtstrijd*. SDAP (Amsterdam 1910).

² G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 143.

³ P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 135.

SDAP.⁴ Voor Troelstra was deze keuze vanzelfsprekend: ook de zusterpartijen in het buitenland voerden strijd voor algemeen kiesrecht en spanden zich in het parlement in voor de verwezenlijking van hun socialistische idealen. Tijdens zijn propagandatochten door het land herinnerde hij het publiek er geregeld aan dat Nederland ver op landen als Duitsland en Frankrijk achterliep, landen waar een ruime meerderheid van de volwassen mannelijke bevolking over het stemrecht beschikte. Niettemin was het kiesrecht in de socialistische ideologie niet het doel, maar een middel in de strijd voor de omverwerping van het kapitalisme.⁵

In de Tweede Kamer – de SDAP was er vanaf 1897 met twee leden vertegenwoordigd – was het algemeen kiesrecht het *ceterum censeo* van Troelstra, maar ook buiten de Kamer liet hij haast geen gelegenheid voorbijgaan om op de noodzaak van algemeen kiesrecht te wijzen. Zijn streven om tot een brede kiesrechtbeweging te komen mislukte, omdat Troelstra weigerde zich vol in te zetten voor vrouwenkiesrecht. De sociaaldemocraten vreesden dat vrouwenkiesrecht in eerste instantie vooral ten goede zou komen aan de liberalen en confessionelen, partijen waarvoor vrouwen, met hun volgens de socialisten gebrekkige politieke bewustwording, een gewillige prooi zouden zijn. Pas in 1908 staakte Troelstra, na aanhoudende druk vanuit zijn eigen partij, zijn verzet tegen de actieve strijd voor algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht.⁶ Twee jaar later nam hij samen met andere fractievoorzitters zitting in een staatscommissie die de taak kreeg een voorstel te doen voor wijziging van de grondwet. Tegelijkertijd nam de SDAP het initiatief voor een volkspetitionnement voor algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht dat ruim 300.000 handtekeningen opleverde die op Prinsjesdag 1911, omgedoopt tot Roode Dinsdag, op het Binnenhof werden afgeleverd. De Nederlandse socialisten hadden deze actie afgekeken van hun buitenlandse collega's die eveneens kiesrechtbetogingen hadden georganiseerd op de eerste zittingsdag van het nieuwe parlement. Troelstra typeerde Prinsjesdag als een 'demonstratie van het kapitalistisch gezag (...), de betooging van de heerschappij der bourgeoisie' en riep iedereen die het stemrecht onthouden werd op om zich

---

⁴ Zie bijvoorbeeld Troelstra's brochure: P.J. Troelstra, *Het kiesrecht en de sociaaldemokratie* (Utrecht 1894).

⁵ Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 206, 213, 217.

⁶ *Ibidem*, 451-455.

te laten horen.⁷ Ook het jaar erop werd weer een grote actie op touw gezet. Electoraal gezien legde de kiesrechtacties de partij geen windeieren. In 1913 boekte de SDAP een grote verkiezingswinst: de partij telde achttien vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. Even leek regeringsdeelname een reële mogelijkheid, maar hierover bestond onder de sociaaldemocraten te veel onenigheid. De SDAP zette de strijd voor algemeen kiesrecht in de Kamer en op straat niettemin door en hield zo druk op het extraparlamentaire kabinet dat onder leiding stond van de liberaal P.W.A. Cort van der Linden.

In zijn vuistdikke studie over opvattingen over kiesrechtuitbreiding en verkiezingscultuur suggereert Gert van Klinken dat de lange strijd voor algemeen kiesrecht de sociaaldemocraten niet slecht uitkwam. Net als de protestanten, katholieken en liberalen ‘verlangden zij garanties voor de kwaliteit van het electoraat’.⁸ Kiesrechtuitbreiding was pas gunstig voor de sociaaldemocraten als kon worden aangenomen dat een groot deel van de nieuwe kiezers een gewillig oor had voor het sociaaldemocratische geluid. Zolang zij nog opgesloten waren in bestaande geloofs- en standsnetwerken viel dit niet te verwachten. Rond 1917 meenden progressief liberalen en socialisten echter dat de niet-kiezers inmiddels rijp waren voor het kiesrecht. Dezelfde gedachte leefde overigens bij de confessionele partijen: zij stelden vertrouwen in de hoge organisatiegraad van hun potentiële achterban. De katholieke en protestantse arbeiders waren ingekapseld in verenigingen gebaseerd op confessie. De partijleiders gingen er daarom vanuit dat zij op de ‘juiste’ wijze van het nieuw verworven stemrecht gebruik zouden maken.⁹ De verkiezingen van 1918 moesten uitwijzen welke partijen de beste inschatting hadden gemaakt. Het resultaat stelde de sociaaldemocraten teleur. De SDAP boekte de grootste winst van alle partijen en werd de tweede partij van het land, maar bleef met 22 zetels ver achter bij de katholieken die met 30 zetels de grootste fractie in de Tweede Kamer vormden. Veel veranderde hier de komende jaren niet in: de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) bleef de grootste partij en bij de

---

⁷ H. Kaal, ‘De politiek op straat. De regulering van de Haagse buitenparlementaire politieke cultuur tijdens het interbellum’ in: M. Leenders en A. Biefang ed., *Erich Salomon & het ideale parlement. Fotograaf in Berlijn en Den Haag, 1928-1940* (Amsterdam 2014) 255-274: 263.

⁸ Van Klinken, ‘Actieve burgers’, 559.

⁹ *Ibidem*, 560.

sociaaldemocraten schommelde het zeteltal in het interbellum tussen de 20 en 24.

Deze lange aanloop brengt mij bij het vraagstuk dat ik in dit artikel aan de orde wil stellen: de wijze waarop de Nederlandse sociaaldemocraten reageerden op de invoering van algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht en het systeem van evenredige vertegenwoordiging. Ik richt mij hierbij in het bijzonder op de electorale cultuur: de manier waarop de SDAP vorm gaf aan haar contact met het electoraat nadat in 1917 en 1919 het kiesrecht was toegekend aan alle mannen en vrouwen van 25 jaar en ouder.¹⁰ Ook de vervanging van het districtenstelsel door evenredige vertegenwoordiging had gevolgen voor de electorale cultuur. Voorheen had de partij zich vanzelfsprekend minder actief getoond in kiesdistricten waar men nauwelijks over een achterban beschikte. Nu elke stem telde, was het zaak alle potentiële kiezers te mobiliseren, door heel het land.

Er is nog betrekkelijk weinig onderzoek gedaan naar de electorale cultuur van de SDAP. Dit constateerde Isaac Lipschits al in een artikel uit 1994, maar in de tussentijd is er niet veel veranderd.¹¹ Wel heeft de *cultural turn* binnen de politieke geschiedenis ervoor gezorgd dat we veel meer te weten zijn gekomen over de partijcultuur van de sociaaldemocraten, met als meest recente publicaties het proefschrift van Adriaan van Veldhuizen over de vroege jaren van de SDAP en het boek van Bernard Rulof over socialistische manifestaties en massapolitiek.¹² De meeste aandacht van historici is tot nu toe echter uitgegaan naar de ideologische heroriëntaties van de partij en haar parlementaire geschiedenis.¹³ Veel van deze

---

¹⁰ Ron de Jong definieert electorale cultuur als de vormgeving van het contact tussen de politiek en de kiezers. R. de Jong, *Electoral culture en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005) 9.

¹¹ I. Lipschits, 'Witte plekken in de geschiedschrijving van de Nederlandse sociaaldemocratie', *Socialisme en democratie* 51 (1994) 370-375: 372.

¹² H. te Velde, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Groniek* 30 (1997) 391-401 en A. van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam 2015); voor de periode hiervoor zie: D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001); B. Rulof, *'Een leger van priesters voor een heilige zaak'. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek, 1918-1940* (Amsterdam 2007).

¹³ G. Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN Low Countries Historical Review* 120 (2005) 226-269: 235; Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012); P.J. Knegtman, *Socialisme en democratie. De SDAP*

geschiedschrijving is naar binnen gericht en past binnen het beeld van het verzuilde Nederlandse politieke bestel met partijen die er in het interbellum vooral op uit waren om de ‘eigen’ gemeenschap die zich vanaf het einde van de negentiende eeuw had gevormd te consolideren.¹⁴ Door onderzoek te doen naar de wijze waarop de sociaaldemocraten vorm gaven aan hun contact met het electoraat kunnen we nagaan of dit beeld klopt: mobiliseerden zij vooral hun achterban of probeerden zij het net ook breder uit te werpen? En welke plaats namen vrouwen in binnen de politieke gemeenschap van socialisten? De voornaamste bronnen die voor dit onderzoek zijn gebruikt betreffen verkiezingspropaganda zoals brochures, pamfletten en stroobiljetten en notulen van partijvergaderingen waarin over de verkiezingen werd gediscussieerd.

Verkiezingscampagnes en Planactie: nieuwe benaderingen

De invoering van algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging bleef niet zonder gevolgen voor de electorale cultuur. In socialistische verkiezingscampagnes onder het districtenstelsel speelden huisbezoek en openbare vergaderingen met debat een centrale rol. In kiesdistricten waar de partij over een behoorlijke aanhang beschikte, gingen propagandisten met verkiezingskranten langs alle deuren. De kandidaat hield de ene na de andere redevoering en de beste debatteurs werden naar de vergaderingen van politieke tegenstanders gestuurd. Stembussucces was echter vaak afhankelijk van de steun van aanhangers van andere partijen. In de eerste ronde was een volstreekte meerderheid van de stemmen vereist om een Kamerzetel te bemachtigen. Kwam het tot een herstemming, dan namen de twee kandidaten die de meeste stemmen behaald hadden het tegen elkaar op. Wanneer de SDAP-kandidaat in de eerste ronde was afgefallen, kreeg de socialistische aanhang doorgaans de oproep om de kandidaat van de

---

tussen klasse en natie, 1929-1939 (Amsterdam 1989); J.S. Wijne, *Tussen dogma en werkelijkheid. De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het Interbellum* (Amsterdam 1992); D. Orlow, ‘The Paradoxes of Success. Dutch Social Democracy and its Historiography’, *BMGN* 110 (1995) 40-51: 40.

¹⁴ Zie voor een kritische beschouwing onder meer: H. te Velde, ‘De spiegel van de negentiende eeuw. Partij, representatie en geschiedenis’, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP)* (2000) 19-40.

‘linkerzijde’ te steunen: een vrijzinnig-democraat of liberaal. Zij waren immers ook voorstanders van algemeen kiesrecht.¹⁵

Na 1918 werd vanwege de grote uitbreiding van het electoraat huisbezoek lastiger en probeerde de SDAP vooral nieuwe kiezers op deze manier gericht te benaderen. Daarnaast spande de partij zich in om overal in het land een partijorganisatie op te bouwen. Nieuwe afdelingen van de partij werden opgericht en vanuit het partijbureau in Amsterdam werden afdelingen en federatiebesturen – een federatie fungeerde als een koepel van afdelingen – aangemoedigd om propagandamateriaal te verspreiden en kiezers voor vergaderingen uit te nodigen.¹⁶ Pogingen om in het katholieke zuiden een voet aan de grond te krijgen stuitten op weerstand: in plaatsen als Waalwijk, Helmond en Schijndel lukte het niet om zalen te huren.¹⁷ In Overijssel werden door de Gewestelijke Federatie van de SDAP in het voorjaar van 1918 ambitieuze plannen geformuleerd, die, blijkens aantekening onderaan een circulaire, beslist uit handen van de tegenpartij gehouden moesten worden.

De plannen waren tamelijk gedetailleerd. Gedurende de campagne zouden drie of vier manifesten huis-aan-huis verspreid worden en waren er maar liefst 53 vergaderingen gepland. De afdelingen kregen de opdracht om sprekers in een goed hotel onder te brengen, zodat ze fris achter het spreekgestoelte plaats konden nemen. Ook klonk de waarschuwing dat afdelingen die zich onvoldoende inspanden hun ‘socialistische plicht’ verzuimden.¹⁸ Hoewel het partijbestuur de campagne sterker dan voorheen centraal probeerde aan te sturen, hing de intensiteit van de campagne uiteindelijk af van de lokale organisatiegraad en het enthousiasme van de vrijwilligers op wie het echte werk aankwam. Om zoveel mogelijk kiezers in een keer te bereiken werden ‘moderne’ middelen ingezet, zoals auto’s met

---

¹⁵ A. Bos, R. de Jong en J. Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 22; meer over verkiezingen onder het districtenstelsel in Van Klinken, *Actieve burgers* en R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).

¹⁶ Bos, De Jong en Loots, *Een sprong in het duister*, 81-82.

¹⁷ Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief SDAP, inv.nr. 2184. Concept-brief aan P. Haalman, gewestelijk secretaris van de SDAP in Noord-Brabant d.d. 31 mei 1918.

¹⁸ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2184. Propagandaplan van de Gewestelijke Federatie ‘Overijssel’ der SDAP, d.d. 30 mei 1918, verzonden aan de afdelingen.

luidsprekers, vliegtuigjes van waaruit pamfletten over het land werden uitgestrooid en propagandafilms. Vanwege de strikte censuur speelde de radio in de Nederlandse verkiezingscampagnes van het interbellum geen rol van betekenis.¹⁹

Nog meer dan voorheen draaiden campagnes in het interbellum om het publiekelijk tonen van de kracht van de eigen groep. Met name de socialisten en katholieken boden tegen elkaar op met strak geregisseerde massamanifestaties. In Den Haag waren Houtrust en het Malieveld favoriete locaties en in Amsterdam het Olympisch Stadion en het IJscubterrein. Het publiek werd getraakteerd op toespraken, muziek en toneelspel. Vaak gingen aan dergelijke bijeenkomsten demonstratieve optochten vooraf waarmee aan de buitenwereld de kracht en eenheid van de partij getoond konden worden. Bernard Rulof heeft laten zien dat deze activiteiten vooral bedoeld waren om ‘een gemeenschap van leiders en achterban’ te vormen; op deze manier konden kiezers duurzaam aan de partij verbonden worden.²⁰ Dergelijke manifestaties waren daarom sterk naar binnen gericht: de eigen achterban werd gemobiliseerd en de nadruk lag op de gemeenschappelijke identiteit. De partij nodigde ook ‘arbeidersvrouwen’ nadrukkelijk voor deze bijeenkomsten uit.²¹ Van debat was nauwelijks nog sprake: vrijwel alle partijen richtten zich vooral op het mobiliseren van de eigen kiezers en wilden geen gratis podium bieden aan hun tegenstanders: debat ‘maakt slechts de vergaderingen der tegenpartij belangrijk. Wij hebben onze eigen propaganda te voeren’, aldus de federatie van Overijssel.²²

Toch klonk binnen de partij ook kritiek op deze aanpak, die minder geschikt leek om een nieuwe aanhang te werven. Aangezien de partij de eigen achterban bleef definiëren in termen van het proletariaat, kwamen andere groepen die mogelijk ook voor de partij te winnen vielen, niet in beeld. Het Plan van de Arbeid dat de SDAP halverwege de jaren dertig lanceerde in strijd tegen de werkloosheid, moest dit patroon doorbreken en de partij ook aantrekkelijk maken voor middenstanders en boeren. In de ‘Planactie’ werd zelfs voortdurend gesproken over ‘het gehele Nederlandse

---

¹⁹ H. Wijfjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam 1988).

²⁰ Rulof, *Een leger van priesters*, 307.

²¹ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2184. Plaats voor den Arbeid. Orgaan van de Federatie Amsterdam van de SDAP, juni 1918.

²² IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2184. Propagandaplan van de Gewestelijke Federatie ‘Overijssel’ der SDAP, d.d. 30 mei 1918, verzonden aan de afdeling.

volk' dat voor het plan gewonnen moest worden.²³ Wat we ons daarbij voor moeten stellen maakte partijleider J.W. Albarda in een toespraak duidelijk. Het Plan van de Arbeid was naast arbeiders met name gericht op 'middenstanders, kleine land- en tuinbouwers, intellectueelen en andere maatschappelijke groepen, die in alle klassen zwaar door de crisis getroffen zijn'. Partijactivisten merkten al snel dat het niet eenvoudig was om een toon en stijl te vinden waarmee zulke uiteenlopende maatschappelijke groepen effectief konden worden aangesproken: katholieke arbeiders vroegen weer om een andere aanpak dan Drentse veenarbeiders die op hun beurt weer om een andere benaderingswijze vroegen dan de fabrieksarbeiders in de grote steden. De SDAP zocht heil in moderne middelen en technieken ontleend aan de massapsychologie en de reclamewereld. In plaats van grote lappen onleesbare tekst over het land uit te storten, werd gekozen voor geïllustreerde brochures en pamfletten met een mooie, opvallende typografie. Het effect viel tegen, want bij de verkiezingen van 1937 werd slechts een bescheiden winst geboekt.²⁴

Van socialisme naar democratisch socialisme

Achter deze weldoordachte propaganda-acties ging een felle interne discussie schuil over de koers van de partij: op welke groepen diende de SDAP zich te richten? Was de SDAP een arbeiderspartij met een socialistische boodschap en moesten bepaalde maatschappelijke groepen in feite leren inzien dat zij óók tot het proletariaat, tot de arbeidersklasse, behoorden en dat hun belangen daarom het beste door de sociaaldemocraten werden behartigd? Deze gedachte leefde heel sterk binnen de SDAP en paste ook binnen socialistische ideeën over 'vals bewustzijn'. Toch won onder invloed van figuren als religieus-socialist Willem Banning en Koos Vorrink, voorzitter van de socialistische jeugdbeweging AJC, het idee aan kracht dat ook het socialisme zélf zich moest ontwikkelen om de SDAP te kunnen laten uitgroeien tot een breed gedragen volksbeweging.²⁵ Grofweg kunnen in de benadering van de kiezer

---

²³ Rulof, *Een leger van priesters*, 115-116.

²⁴ *Ibidem*, 119, 122, 139.

²⁵ Zie voor deze ontwikkeling met name: P.J. Knegtmans, 'De jaren 1919-1946' in: M. Brinkman, M. de Keizer, en M. van Rossem ed., *Honderd jaar sociaal-democratie in*

in het interbellum twee strategieën worden onderscheiden. Op de eerste plaats probeerden de sociaaldemocraten een doorbraak te forceren in de katholieke en (orthodox-)protestantse bolwerken door gelovige arbeiders voor hun partij te winnen. Op de tweede plaats poogde de partij het begrip arbeidersklasse te herdefiniëren in die zin dat naast handarbeiders ook groepen als hoofdarbeiders, middenstanders, boeren en kleine zelfstandigen zich ertoe rekenden.²⁶

Om de stem te winnen van katholieken en protestantse arbeiders benadrukte de SDAP dat ook geestelijke kwesties zoals het processierecht of een democratisering van de domineeskeuze in de Nederlands Hervormde Kerk de aandacht van de partij hadden.²⁷ In Maastricht werden kiezers voorgehouden dat ook Jezus ‘vijandig aan geloof en godsdienst van zijn tijd [was] verklaard’. De SDAP zette de strijd van Jezus voor de ‘eenheid aller mensen’ en tegen de onderdrukkende heersers voort. Van de burgerlijke partijen – liberalen, katholieken en protestanten – viel dit niet te verwachten, zo hield de partij de kiezers voor.²⁸ Religieuze retoriek werd hierbij niet geschuwd. In een artikel in een verkiezingskrant, getiteld ‘Het licht’, werd het socialisme als een ware religie gepresenteerd: ‘Als een lichtende zon gaat het socialisme over de wereld. In de hutten der armen zendt het zijn stralen, verlichtend en verwarmend. Hoopvol staart de mensheid naar dit licht in den zwarten nacht der wanhoop, die tot dusverre op dit aardrijk gerust heeft.’ Tegelijkertijd werd benadrukt dat het socialisme ‘den godsdienst of de goede zeden geheel onaangetast’ liet.²⁹ Klassenretoriek trad in deze propaganda minder op de voorgrond. Naast de gebruikelijke aanspreekvorm – ‘arbeiders’ – hanteerden de sociaaldemocraten ook termen met een religieuze connotatie, zoals ‘mildeelden, verdrukten, hongerlijders’, groepen waarvoor Jezus Christus het had opgenomen.³⁰

Nederland, 1894-1994 (Amsterdam 1994) 62-117 en Knegtmans, *Socialisme en democratie*.

²⁶ Zie voor een meer uitgebreide behandeling hiervan: Kaal, ‘Constructing a Socialist Constituency’.

²⁷ IISG, Archief SDAP-Groningen, inv.nr. 114. De strijd van 5 juli. Verkiezingsblad van de Gewestelijke Federaties Groningen en Drente der SDAP, juli 1922.

²⁸ IISG, Archief SDAP-Maastricht, inv.nr. 4. W.C. de Jonge, Een kort woord; Ibidem, Verkiezingen voor de Tweede Kamer. Aan de Kiezers in het district Maastricht.

²⁹ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2185. Stemt rood! Verkiezingsorgaan van de SDAP voor de kieskringen ’s-Hertogenbosch, Tilburg en Zeeland, no 1.

³⁰ Ibidem.

Veel succes oogsten de sociaaldemocraten niet met deze strategie – in het katholieke zuiden hielden de RKSP en de kerk de kiezers stevig in hun greep. De meeste aandacht ging dan ook uit naar de tweede strategie: het uitbreiden van de achterban naar kiezers die zichzelf niet per definitie tot de arbeidersklasse rekenden. Banning en Vorrinks pleidooi om het klassiek marxistische taalgebruik vaarwel te zeggen, stuitte aanvankelijk op weerstand, maar na de opnieuw teleurstellende verkiezingen van 1933 vonden hun controversiële gedachten meer weerklank binnen de partij.³¹ Het partijbestuur pleitte voor meer aandacht voor de morele aspecten van het socialisme en wilde nadrukkelijker het verschil tussen socialisme en communisme markeren. Op deze manier kon de aantrekkingskracht van de socialistische beweging buiten de traditionele kern van de arbeidersklasse toenemen. In propaganda uitte dit zich door het veelvuldige gebruik van het begrip ‘volksgemeenschap’ in plaats van ‘arbeidersklasse’. Zo droeg de partij uit dat zij ook vrouwen en kiezers die zichzelf tot de middenklasse rekenden, zoals ambtenaren, intellectuelen en middenstanders, tot haar doelgroep rekende.³²

Bij dit streven sloot ook het nieuwe ideologische concept ‘democratisch socialisme’ aan.³³ In *Het Volk* dook het begrip vanaf de jaren dertig veelvuldig op in artikelen waarin het socialisme van de SDAP werd afgezet tegen communisme en nationaal-socialisme.³⁴ De SDAP profileerde zich op deze manier als de hoeder van de parlementaire democratie in verweer tegen bedreigingen van extreem-links en -rechts.³⁵ Volgens het *Algemeen Handelsblad* was democratisch socialisme zelfs het ‘nieuwe

---

³¹ H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie, 1919-1930* (Leiden 1974) 224 en verder; Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (Leiden 2002) 155.

³² Knegtmans, ‘De jaren 1919–1946’, 94-97; zie bijvoorbeeld ‘Democratie’, *Het Volk*, 14 december 1933, avondblad; Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC), Archief van de ARP, inv.nr. 30. Pamflet ‘Aan het Nederlandsche volk!’, SDAP, 1933.

³³ Zie hiervoor meer uitvoerig: J. Gijsenbergh, ‘The semantics of “democracy” in social democratic parties’, *Archiv für Sozialgeschichte* 53 (2013) 147-173: 157-158.

³⁴ *Het Volk*, 20 februari 1931, avondblad; 12 juni 1931, ochtendblad.

³⁵ Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 89-91.

tooverwoord'.³⁶ In het nieuwe beginselprogramma van de partij, dat in 1937 werd vastgesteld, werd de volgende definitie opgenomen:

een maatschappij op de grondslag van gemeenschapsbezit van de voornaamste productiemiddelen, met gemeenschapsbeheer van het bedrijfsleven en met waarborging van geestelijke en staatkundige vrijheid, opdat voor allen welvaart en bestaanszekerheid mogelijk worden, gelijke maatschappelijke voorwaarden tot ontplooiing der persoonlijkheid worden geschapen en het gemeenschapsleven kan opbloeien.³⁷

Het door de partij in de jaren dertig gelanceerde Plan van de Arbeid moest het pad plaveien voor de verwezenlijking van een democratisch-socialistische samenleving. Democratisch socialisme was echter meer dan alleen een sociaaleconomische agenda. Volgens Koos Vorrink drukte het ook een morele agenda uit van gelijke rechten, van democratische normen en waarden, met vrijheid als grootste goed.³⁸

De partij wierp zich in verkiezingspropaganda in de jaren dertig ook meer en meer op als hoeder van de democratie. De SDAP was de partij die Nederland beschermde tegen volksvreemde extremistische ideologieën. Het was duidelijk dat de partij haar marxistische imago, dat met revolutiestreven werd geassocieerd, probeerde kwijt te raken. Tegelijkertijd werd de notie van democratie verbonden met socialistische principes als solidariteit.³⁹ Ook de sociaaldemocraten droegen zo bij aan een rijke discussie over de invulling van het omstreden begrip 'democratie', dat door katholieke denkers in deze jaren bijvoorbeeld sterk corporatistisch werd ingevuld.

Bij dit idee van een democratisch-socialistische volksgemeenschap hoorde een inclusieve benadering van het electoraat. Dat wil zeggen dat de partij uiteenlopende groepen binnen het electoraat aan zich trachtte te binden. Voor een deel poogde de SDAP dit te realiseren door groepen gericht te benaderen, met brochures voor jongeren, intellectuelen,

---

³⁶ 'Democratisch socialisme', *Leenwarder nieuwsblad*, 27 augustus 1936, met een verwijzing naar berichtgeving in het *Algemeen Handelsblad*.

³⁷ Beginselprogramma der SDAP (1937).

³⁸ 'De manifestatie op het Arsenalplein', *Het Volk*, 31 juli 1933, avondblad; 'Na honderd jaar', *Het Volk*, 19 juli 1932, ochtendenblad.

³⁹ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2221. Het roer moet om, 1937; Ibidem, Vrije mensen in een vrij land, 1937.

tuinbouwers, onderwijzers en moeders.⁴⁰ Daarnaast paste de partij haar taalgebruik in die zin aan dat klassenretoriek werd verruild voor het veelvuldig gebruik van het concept ‘volk’, in termen als ‘ons volksgeheel’ en ‘onze volksgemeenschap in haar rijke schakering van groepen’.⁴¹ Het verkiezingsmanifest van 1937 opende met het volgende statement: ‘vrijheid van geweten is van ouds een der belangrijkste kenmerken van de Nederlandse volksgemeenschap. Het sterk bewogen en verscheiden geestesleven van ons volk op godsdienstig en staatkundig gebied is slechts denkbaar in een atmosfeer van verdraagzaamheid en eerbied voor de medemens.’⁴² Met deze nadruk op volk en verdraagzaamheid bewoog de partij weg van de op uitsluiting en tegenstelling gebaseerde klassenretoriek waarin arbeiders en kapitalisten of bourgeoisie tegenover elkaar werden geplaatst. Ook visueel werd de propaganda ondersteund door beelden van een harmonieuze gemeenschap van arbeiders en middenklasse, mannen en vrouwen.⁴³

Bovendien hadden de sociaaldemocraten de hoop om ook confessionele kiezers aan te trekken nog niet opgegeven. Dit is terug te zien in de nadruk die figuren als Banning legden op morele aspecten en noties als verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid. Niet iedereen binnen de partij was hier even gelukkig mee. Binnen het partijbestuur trokken de voorstanders van het democratisch socialisme als *politieke* doctrine in plaats van als levensbeschouwing aan het langste eind. Zij vonden dat het aanslaan van een religieuze toon in strijd was met de boodschap dat de partij een plek wilde bieden aan alle kiezers, ongeacht hun levensbeschouwelijke achtergrond:⁴⁴ de SDAP is een *politieke* partij, die de godsdienstige en wijsgerige problemen overlaat aan het geweten van haar aanhangers

---

⁴⁰ Bernard Rulof, ‘Hoe het Plan van de Arbeid te verkopen? Reclame en “massapsychologische actie” van de SDAP’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) 84-104: 92, 93 en 100. IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2221. Colijn verdedigt zich...maar hoe?, 1937.

⁴¹ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2221. Het roer moet om, 1937; zie ook: Ibidem. Vrije mensen in een vrij land, 1937 en Nationaal Archief (NA), Archief W. Drees, inv.nr. 287. Verkiezingsprogram 1937; Rulof, ‘Hoe het Plan van de Arbeid te verkopen?’, 101.

⁴² NA, Archief Drees, inv.nr. 287. Verkiezingsprogram 1937.

⁴³ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2221. Het roer moet om, 1937.

⁴⁴ Knegtmans, *Socialisme en democratie*, 90, 182 en 192; Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 184, 193 en 345.

persoonlijk'.⁴⁵ Partijleider Albarda was ervan overtuigd dat er maar één manier was om de kiezers te laten zien dat de partij in staat was om de belangen van heel het volk te behartigen: deelnemen aan de regering. Dat lukte uiteindelijk in september 1939 toen de SDAP twee ministers leverde voor het centrumlinkse 'noodkabinet' onder leiding van D.J. de Geer. Het ideologische debat binnen de partij en de discussies over de benadering van confessionele kiezers was hiermee geenszins afgesloten en zou tijdens en na de oorlog in alle hevigheid worden voortgezet.⁴⁶

'Geeft acht, gij vrouwen'⁴⁷

Een ander vraagstuk dat de partij in het interbellum nadrukkelijk bezighield was het winnen van de stem van vrouwen.⁴⁸ Hoewel vrouwen pas in 1922 voor het eerst bij Kamerverkiezingen hun stem mochten uitbrengen, speelden ze binnen de sociaaldemocratische beweging al geruime tijd een (bescheiden) rol. De SDAP beschikte vanaf 1905 over vrouwen-propagandaclubs. In 1913 waren iets minder dan duizend vrouwen lid van een van de 27 clubs die verspreid door het land waren opgericht. De clubs gaven politieke voorlichting aan vrouwen, leverden vrouwelijke sprekers voor politieke bijeenkomsten van de SDAP en verspreidden brochures en folders.⁴⁹ In 1918 werden in aanloop naar de Kamerverkiezingen van begin juli ook campagneactiviteiten georganiseerd die speciaal op vrouwen waren gericht, ook al bezaten ze het actieve kiesrecht nog niet. Met Suze Groeneweg leverde de partij wel het eerste vrouwelijke Kamerlid.

Toen vrouwen in 1922 voor het eerst hun stem mochten uitbrengen voor de Kamerverkiezingen werd in een Leids stemlokaal tussen de ingevulde stembiljetten een gedicht aangetroffen:

---

⁴⁵ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2221. *Vrije mensen in een vrij land*, 1937.

⁴⁶ Knechtmans, *Socialisme en democratie*, 232 en 255.

⁴⁷ IISG, Archief SDAP-Groningen, inv.nr. 114. A.B. Kleerekoper, 'Aan de vrouwen'.

⁴⁸ Voor een meer uitgebreide behandeling hiervan zie: Kaal, 'Appealing to the Female Vote'.

⁴⁹ C.S., 'Vrouwenbeweging', *Het Volk*, 11 april 1905 en N.N., 'Soc-dem Vrouwen Propag-clubs', *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 maart 1913.

Wie had vóór vijftig jaar gedacht
Dat vrouwen zouden moeten kiezen
Ja, elke partij, roept thans met kracht
Zonder vrouwenstem, zouden wij 't verliezen.⁵⁰

De dichter of dichteres had het bij het rechte eind: deze nieuwe groep kiezers deed er toe. Het was de grootste kiesrechtuitbreiding die Nederland ooit had meegemaakt: het electoraat groeide van circa anderhalf naar drie miljoen kiezers. De kranten toonden grote belangstelling voor de eerste stembusgang van 'het schone geslacht'. Volgens *Het Vaderland* hadden veel vrouwen de nacht voor de verkiezingen slecht geslapen vanwege de spanning, vervloekten ze de lange rijen bij het stembureau en hielpen ze elkaar in het stemhokje bij het invullen van het stembiljet.⁵¹

Alle partijen hadden hun best gedaan om de vrouwenstem binnen te halen. Ze produceerden campagnemateriaal dat speciaal gericht was op vrouwen en lieten de 'vrouwenpropaganda' ook vooral over aan de vrouwen binnen de eigen beweging. Vrouwenclubs gaven brochures uit waarin ze de principes van de parlementaire democratie in begrijpelijke taal uitlegden. De SDAP zette vooral in op schriftelijke propaganda, vanuit de overtuiging dat vrouwen liever niet naar politieke bijeenkomsten toegenen.⁵² Socialistische vrouwenclubs organiseerden wel bijeenkomsten, maar deden dat bijvoorbeeld in de vorm van toneelavonden. De stukken die opgevoerd werden bevatten een duidelijke politieke ondertoon. In het stuk *Twee zusters* probeert een socialistische propagandiste een boerin, haar schoonmoeder en haar twee dochters, waarvan er één in een fabriek werkt, ervan te overtuigen dat ze ook 'proletariërs' zijn: 'ook voor jullie is er geen andere hoop dan het socialisme'.⁵³ Evenals de meeste andere partijen was de SDAP ervan overtuigd dat een politieke boodschap op een aantrekkelijke manier verpakt moest worden, anders zouden vrouwen vanwege hun aangeboren gebrek

---

⁵⁰ 'Verkiezingsdrukte', *Leidsch Dagblad*, 6 juli 1922.

⁵¹ *Het Vaderland*, 5 juli 1922, avondblad.

⁵² Zoals: H.S.S. Kuiper, *Waar het om gaat. Proeve van politieke voorlichting der Antirevolutionaire vrouw* (Kampen 1922); *Wat vrouwen weten moeten. De voornaamste staatkundige partijen geschetst door vrouwen voor vrouwen*. Het Vrouwen-Comité voor Maatschappelijke Opvoeding en Voorlichting uit den Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht (Haarlem 1919); 'De groote onbekende. De vrouw aan de stembus', *Het Volk*, 24 juni 1922.

⁵³ C. Pothuis-Smit, *Drie novemberdagen* (Amsterdam s.d.); L.A. Aarsen-Jansen, *Schijn en werkelijkheid* (Amsterdam s.d.); J. Kuiper, *Twee zusters* (Amsterdam 1935).

aan politieke belangstelling direct afhaken. Als vrouwen al de krant lazen, dan bleef hun blik hangen bij advertenties en het feuilleton, politieke stukken lazen ze niet, aldus een pamflet van de socialistische vrouwenclubs.⁵⁴

De ‘speciale’ behandeling van de vrouwelijke kiezer – soms aangesproken als ‘kiezeres’ – maakt duidelijk dat de standaardpropaganda hoofdzakelijk op mannen was gericht en voor vrouwen minder geschikt werd geacht.⁵⁵ Voor materiële zaken, toch de kern van het socialisme, waren vrouwen immers minder vatbaar, zo meenden althans de socialisten. Het kwam daarom zelden voor dat vrouwen in socialistische propaganda als arbeiders werden aangesproken. Hoewel genoeg vrouwen beschikten over (deeltijd)banen, koos de SDAP ervoor ze tot de arbeidersklasse te rekenen omdat ze *vrouwen van arbeiders* waren: arbeidersvrouwen dus, niet arbeidsters. Vrouwen ontleenden hun plaats in de socialistische gemeenschap aan hun taak om hun kinderen op te voeden tot politiek bewuste socialisten.⁵⁶

Vanwege dit veronderstelde gebrek aan belangstelling voor materiële zaken benadrukte A. Gerhard in een redevoering uit de campagne van 1922 dat de SDAP ook immateriële vraagstukken op de agenda had, zoals ontwapening: ‘De zwaarste slag (...) die aan het militarisme is toegebracht (...) is het feit, dat de vrouw aan de verkiezingen deelneemt. De vrouw zal, uithoofde van haar vrouw-zijn, veel onverbiddelijker, veel scherper gaan optreden tegen het militarisme.’⁵⁷ Vrouwen werden in dergelijke socialistische verkiezingspropaganda vooral als moeder aangesproken en er werd hierbij zonder meer op het gevoel ingespeeld. In een pamflet met de titel ‘De stem der moeder’ hield A.B. Kleerekoper, een van de bekwaamste

---

⁵⁴ IISG, Archief SDAP-Groningen, inv.nr. 65. De Vrouwen en de Verkiezingen. Politieke samenspraak tusschen twee vrouwen, pamflet, Bond van Soc.-Dem. Vrouwenclubs te Amsterdam.

⁵⁵ U. Jansz, ‘De vernieuwing in de SDAP en het vrouwenvraagstuk. Humanisme, socialisme en democratie in het interbellum’ in: P. Derkx ed., *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850–1960* (Hilversum 1998) 116-131: 120.

⁵⁶ Een uitzondering wordt gevormd door de volgende brochure: C. Pothuis-Smit, *Gij behoort bij ons!* (Amsterdam 1925); J.C.H. Blom, ‘Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig’, *BMGN* 108 (1993) 28-50: 32-34; IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2219. Aan het Nederlandsche volk, pamflet SDAP, 1933; *Ibidem*. Vrouwen, hoe lang zult ge nog in dit alles berusten?

⁵⁷ ‘Onze eerste verkiezingsvergadering’, *Het Volk*, 24 mei 1922.

propagandisten van de partij, vrouwen voor dat de kinderen die met hun eigen bloed waren gevoed door het militarisme zouden worden geofferd ‘op het veld van eer’.⁵⁸ Bij de stembus, zo stelden de sociaaldemocraten, dienden de vrouwelijke kiezers daarom te handelen in het belang van hun eigen kinderen: ‘kies de vrienden van je kind’.⁵⁹ ‘Nu rondom ons de zonen der moeders vallen als gras onder de zeis van den kapitalistischen Moord’ restte vrouwen geen andere keus dan zich achter de SDAP te scharen.⁶⁰ In 1933 verspreidde de SDAP een pamflet waarop een baby was afgebeeld met op de achtergrond een angstaanjagend beeld van een hoofd met een gasmasker. Op een ander pamflet was het gasmasker vervangen door een skelet en had de baby een konijn in zijn hand ter verhoging van het dramatische effect. In 1935 nam in Groot-Brittannië *Labour* deze beeldtaal over: op haar poster kreeg de baby zelf een gasmasker op. De boodschap bleef hetzelfde: oorlog vormde een dreiging voor kinderen en vrouwen dienden daarom voor ontwapening te strijden aan de zijde van de sociaaldemocraten.⁶¹

De aandacht die de partij aan de vrouwelijke kiezers besteedde leverde niet het gewenste resultaat op: de SDAP verloor in 1922 twee zetels. De confessionele partijen constateerden verheugd dat zij mede dankzij de vrouwen negen zetels winst hadden geboekt. De sociaaldemocraten probeerden het lek boven te krijgen. Teleurgesteld stelden partijactivisten vast dat vrouwen ‘verkeerd’ hadden gestemd en daarom in het vervolg beter ‘ingelicht’ moesten worden over ‘hoe ze moeten stemmen’.⁶² Plannen om bij alle lokale afdelingen een bestuurslid ‘vrouwenpropaganda’ aan te stellen

---

⁵⁸ IISG, Archief SDAP-Groningen, inv.nr. 114. A.B. Kleerekoper, De stem der moeder.

⁵⁹ IISG, Archief SDAP-Groningen, inv.nr. 114. Voor moeder de vrouw. Uitgave van de SDAP. No. 3. Dit pamflet werd in een oplage van 500.000 verspreid.

⁶⁰ IISG, Archief SDAP-federatie Amsterdam, inv.nr. 328. Aan de Vrouwen der Arbeidersklasse!, pamflet.

⁶¹ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2219. Brengt gij uw kind’ren groot Voor den verstikkingsdood? Zoo niet...stemt dan op rood!, pamflet SDAP, 1933; Ibidem, Ontwapening. Bescherm uw kind. Stemt rood, SDAP, 1933; vgl. Laura Beers, *Your Britain. Media and the Making of the Labour Party* (Cambridge, Mass en Londen 2010) 164.

⁶² IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2198a. Verslag van de verkiezingscampagne van 1922, Termunten, november 1922.

liepen echter op niets uit.⁶³ Het kwam uiteindelijk toch vooral aan op de vrouwenclubs die met beperkte middelen moesten proberen de vrouwen voor zich te winnen.⁶⁴ Niettemin droeg de intrede van vrouwen in het electoraat ook bij aan discussies binnen de partij over de omarming van meer inclusieve noties als gemeenschap en volk in plaats van het toch sterk op mannen gerichte klassenvertoog. Ook de door Banning en Vorrink geïnspireerde ontwikkeling van een immateriële socialistische agenda in de jaren dertig droeg aan een voorzichtige doorbreking van de sterk op mannen gerichte socialistische cultuur bij.

Afb 1: Dit pamflet van de SDAP, ontworpen door A.J. Funke Küpper, werd gebruikt in de campagne van 1933. Bron: IISG, Archief SDAP, inv.nr. 2219.

---

⁶³ IISG, Archief SDAP, inv.nr. 1762. Brief van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs aan de gewestelijke secretarissen, 24 juli 1926.

⁶⁴ IISG, Archief van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs, inv.nr. 37. Plan voor de propaganda onder de vrouwen in den komende winter. [1928]; *ibidem*, Aan de clubs. Vrouwen-propagandadag op 3 juli a.s. [1933].

Conclusie

De SDAP ondernam in het interbellum pogingen om haar achterban met nieuwe groepen kiezers uit te breiden. Van een puur defensieve strategie, gericht op behoud van de ‘eigen’ arbeidersachterban was geen sprake. In het zuiden gingen de sociaaldemocraten, de religieuze retoriek niet schuwend, op jacht naar de stem van confessionele arbeiders. In de jaren dertig kwamen ook groepen die zichzelf niet tot de arbeidersklasse rekenden, zoals ambtenaren en middenstanders, nadrukkelijk in beeld. Vrouwen werden als aparte groep binnen het electoraat benaderd met een boodschap die sterk afweek van de ‘standaard’ op mannen gerichte propaganda.

Binnen de partij bestond veel discussie over de wijze waarop de partij deze nieuwe groepen kiezers aan zich moest proberen te binden. Hoewel het klassenvertoog niet verdween, sloeg de partij met termen als ‘volksgemeenschap’ in de jaren dertig wel een nieuwe, meer inclusieve toon aan. De sociaaldemocraten bleven niettemin worstelen met de verhouding tussen ideologie en electorale strategie. Het revolutiestreven werd dan wel afgezworen en het marxistische gedachtengoed afgezwakt, toch bleef de SDAP en ook haar naoorlogse opvolger, de Partij van de Arbeid, zichzelf primair zien en positioneren als arbeiderspartij. Vanuit deze positie werden pogingen ondernomen om nieuwe groepen kiezers aan te spreken. De benadering van vrouwelijke kiezers is hiervan een goed voorbeeld: de (mannelijke) arbeiders bleven de kern van de beweging vormen. Middenstanders op hun beurt kregen te horen dat zij in feite ook tot de arbeidersklasse behoorden en daarom de SDAP dienden te steunen.⁶⁵ Van het fundamenteel heruitvinden van de partij als volkspartij was geen sprake. De in de Tweede Wereldoorlog opgerichte Nederlandse Volksbeweging (NVB) ondernam wel pogingen hiertoe en met de oprichting van de Partij van de Arbeid leken stappen in deze richting gezet te worden. Afgeschrikt door de socialistische ideologie waaraan de PvdA wilde vasthouden, besloten de meeste katholieken die zich bij de NVB hadden aangesloten

---

⁶⁵ Harm Kaal, ‘Reconstructing Post-War Political Communities. Class, Religion and Political Identity Formation in the Netherlands, 1945-68’ in: Harm Kaal en Stefan Couperus ed., *(Re)Constructing Communities in Europe, 1918-1968. Senses of Belonging Below, Beyond and Within the Nation-State* (Londen en New York 2017) 217-237.

echter niet met de PvdA mee te gaan.⁶⁶ Net als voor de SDAP zou het ook voor de PvdA een worsteling zijn om zowel de op religie gebaseerde politieke gemeenschappen te doorbreken, als de eigen, op klasse gefundeerde gemeenschap open te breken.⁶⁷

---

⁶⁶ M. de Keizer, *De gijzelaars van St. Michielsgestel. Een eliteberaad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979); Jan Th.M. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).

⁶⁷ Kaal, 'Reconstructing Post-War Political Communities'.